

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANININ PUBLİSİSTİKASI

VÜQAR ƏHMƏD,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
"Mətbuat tarixi və publisistika"
şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Ey azadlıq şəhidləri! Ey fədakarlıqları ilə bizə şərəfət qazandırmış əzizlərimiz! Ey ölümləri ilə bizi dirildən, torpağımızın namuslu övladları! Qəbirlərinizdə rahat yatın. Sizin zəhmətləriniz hədəf olmamışdır, axıdılan qanlarınız nəticəsiz qalma-mışdır. Bu gün bizim başımız uca və qəlbimiz şaddır. Bu gün sizi iftixar və xoş-bəxtliklə yad edirik. Sizin xatirəniz ürəyimizdə mətin iradə və sarsılmaz varlıq yaradır, sizin başladığınız yolu biz davam etdiririk. Ey, hələdə qəhrəman övladlarının qarşını əynindən çıxarmamış ana və bacılarımız! Bu kədərləri üzərinizdən rədd edin. Sizin adamlarınız əbəs ölməmişlər. Sizin şəhidləriniz bu xalqın sırasındadır. Görürsünüz, onların ruhu, bizim ürəklərimizdə ən yüksək və əziz yer tutmaqdadır. Bu ruh həmişə yaşayacaqdır. Şəhidlərimizin övladlarını şadlıq və başı ucalıq hissi ilə tərbiyə edin. Onlara mərdlik tərbiyəsi verin. Onları da azadlıq və qəhrəman kimi böyüdü. Qoy onlar da bu şərəfət meydanında can və baş qoysunlar. Ey hüzn və qəm kabusu, bu pak mühitdən uzaq ol! Ey acizlik və gücsüzlük naləsi, öz göz yaşlarının qara pərdəsini xalqın üzündən çək! Qoy onlar həyatı saf, sadə, sağlam, pak və parlaq şəkildə görsünlər. Məhv olsun bu xalqı qorxaq və sürətsiz etməyə çalışanlar, onu tənbellik və ətəletə salanlar! Azadlıq cəmiyyət yaşasın və var olsun!"

Xiyabaninin bu nitqlərindən çox aydın şəkildə məlum olur ki, bunlar bolşeviklərin və Leninin hayqırıcıları kimi sadəcə olaraq boş-boş şüarlar deyil. Bu sözlərin, kəlmələrin, cümlələrin hər birinin arxasında dərin mənalar, məntiqli və hikmətli ifadələr durur. Xiyabani siyasi və ictimai xadim, eyni zamanda peşakar bir publisist olmaqla yanaşı yüksək səviyyəli bir natiqdır. Onun hər bir kəlməsində insan psixologiyasına nüfuz edə biləcək təlqin vardır. Xiyabani eyni zamanda olduqca nikbindir və xalqı da daima nukbin olmağa səsləyir. Bir çoxlarına bəllidir ki, İslam aləmində şəhid olmaq olduqca böyük şərəf sayılır və şəhidlərin sorgusuzluq behiştə getdikləri də hamıya məlumdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhid sözü ancaq müsəlmanlara aiddir. Hansısa bir dinsizi və yaxud müsəlman olmayan bir kimsəni şəhid hesab etmək küfrdür. Şəhidlərə yüksək qiymət verən Xiyabani, şəhid olmağın nə qədər müqəddəs bir iş olmağını dilə gətirərək, valideynlərə, xüsusilə də analara övladlarını, şəhid veyaxud qazi olmaq ruhunda tərbiyə etməyi tövsiyə edir. Xalqımızda belə bir zərbi-misal vardır "Qəm qəm gətirər".. Tarixdən və yaşadığımız həyatdan məlumdur ki, pessimizm insana bədbəxtçilikdən başqa heç bir şey verə bilmir.

İslamın pessimizmə olan münasibətinin olduqca mənfii olduğunu görürük.

Bəşəriyyətin inkişaf proqramı və hi-dayət qaynağı müqəddəs Qurani-Kərim də öz içliqlə ayələrində insanı daim nikbin olmağa, gələcəyə inanmağa, Allahdan ümid kəsməməyə çağırır. Atalarımızda belə bir misal da vardır "Həgüman şeytandır". İnsan hətta ölüm ayağında olarkən Uca Yaradandan ümidini kəsməməli, həyatının işliqlə olcağına inanmalıdır. Ölüm haqdır. Hamıya məlumdur ki, Uca Xaliqdən başqa hamı ölümə məhkumdur. Lakin ölüm həyatın bitməsi demək deyildir. Ölüm bu dünyadan o biri dünyaya açılan bir qapıdır. Bu dünyada yaxşı əməllər sahibi olmuş insan, ələlxüsus da şəhidlər, bu qapıdan keçib daha rahat, daha gözəl bir həyata qədəm qoyurlar. Şübhəsiz ki, müctəid dərəcəsinə yüksəlmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani daima İslam əhkamlarının əsasında hərəkət etdiyi üçün şəhidlik zirvəsinin nə demək olduğunu olduqca gözəl anlayırdı, eyni zamanda nikbinliyin insan psixologiyasına nə qədər müsbət təsir etdiyini, keçdiyi İlahiyyət dərslərindən və həyat təcrübəsindən olduqca məntiqli surətdə dərk eləyirdi.

Xiyabani zamanın irəli sürdüyü bir sıra ictimai vəzifələrinə yerinə yetirilməsi sahəsində mətbuatın böyük əhəmiyyətə malik olduğunu dəfələrlə göstərmişdir. Ümumiyyətlə, mətbuata dair qiymətli fikirlər Xiyabani publisistikasında mühüm yer tutur. O, 1275 (1858)-ci ildə "Əxbəri-Darü-səltənəyi-Azərbaycan", "Ruznaməyi-Millət Məmləkəti-Azərbaycan" və "Vəqəyi-şəhri-məmləkəti Azərbaycan" adları ilə yayılmış "Azərbaycan" qəzetindən və "Əkinçi"dən başlayaraq Qafqazda və İranda çıxan bütün mətbuat orqanlarına yaxşıca bələd idi. "Əkinçi" qəzeti hələ Xiyabani doğulmamışdan bir neçə il əvvəl bağlansa da Xiyabaninin bu haqda məlumatı vardı. Hamıya məlumdur ki, Xiyabaninin yaşadığı dövrdə İranda yüzdən artıq mətbuat orqanı var idi və bunların əksəriyyəti onun doğulub boyabaşa çatdığı Təbriz şəhərində yerləşirdi. Bunlardan Rza Təbrizinin redaktorluğu ilə 1324 (1906) çıxan "Azad" qəzetini, Əliqulu xanın redaktorluğu ilə çıxan "Azərbaycan" qəzetini, Əhməd Mirzənin redaktorluğu ilə çıxan "Bələdiyyə" qəzetini və bir çox başqalarını qeyd etmək olar. Xiyabani öz çıxışlarında İranda mətbuat orqanlarının qarşısında yüksək vəzifələr qoyur, adamların gözünün açılması və cəhalətdən qurtarması yolunda fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi. Xiyabani, ona və demokratik qüvvələrə qarşı qərəzli mövqə tutan "Rəd" və "İran" qəzetlərinin tənqid edərək, bu qəzetləri günün qarşısına qoyduğu və həllini gözləyən mühüm ictimai məsələlərdən kənar da durduğunu, bunun əvəzinə öz səhi-fələrin böhtan xarakterli, eyni zamanda müccərd yazılarla doldurduğunu qeyd eləyərək, onları tənqid edirdi.

Xiyabaninin ədəbi görüşlərinə yersiz təəsübkeşlik, yalançı millətçilik və nihilizm əhval-ruhiyyəsi, başqa xalqların mədəni-elmi uğurlarını öz xalqının mədəniyyət tarixi hesabına mənim-səmək meyli yabançı idi. Xiyabani daim İranda vahid, bölünməz fars mədəniyyətinin və ədəbiyyatının olmasını yayan irticaçı fikir və baxışlara qarşı çıxmışdır. O, bir sıra şovnist İran alimlərinə və azərbaycanlı nihilistlərə qarşı çıxaraq, İran dövləti tərkibində ayrı-ayrı xalqların yaşadığını, bu xalqların özlərinə məxsus ədəbiyyatı və mədəniyyəti olduğunu, bu irsa dərindən öyrənməyin xeyirlərini irəli sürmüşdü.

Xiyabani orta əsr ədəbiyyatı tarixinə, poetika və ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafına ümumi bir axın kimi baxmamışdır. Ədəbi-fəlsəfi baxışlarının yönü və məzmununa görə ardıcıl demokratik maarifçi olan Xiyabaninin qabaqcıl düşüncə və ideyaları, onun

ədəbi fəaliyyətində öz əksini yeni bir biçimdə tapa bilmişdir. Bəlkə də bütün dünyaya məlumdur ki, Azərbaycanın qədim paytaxtı və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərindən sayız hesabız elm və hünər sahibi çıxmışdır. Buna misal olaraq ilk növbədə Şəms Təbrizini, Xətib Təbrizini, Agahi Təbrizini, Alim Təbrizini, Baba Fəroc Təbrizini, Bədrəddin Əbdülmümmər İsmayıl Təbrizini, Vahidi Təbrizini, Vuqun Məhəmməd Şərif Təbrizini, Qardaş Təbrizini, Qəzali Təbrizini, Qəzənfər Təbrizini, Qəni Təbrizini, Vasili Təbrizini, Əbdülvahab Əmiri, Danişməndi, Daniş Ağa Mirzə Lüt-fəlini, Daniş Hacı Mirzə Nəcəfəlixanı, Dərviş Bülbülü, Dərviş Gəncəli-Təbrizini, Dərviş Söhrab Təbrizini, Dərviş Hüseyin Hafizi, Divanəni, Şərif Təbrizini, Mahmud ibn Əbdülkərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizini, Hümam Təbrizini və bəlkə də minlərcə başqalarını göstərmək olar. Şübhəsiz bu da güneyli qardaşlarımızın, ələlxüsus da təbrizlilərin elmə, maarifə, ədəbiyyata, fəlsəfəyə olan dərin marağını, o cümlədən onların dərin zəka və istedad sahibi olduğunu subuta yetirir.

Bidiyimiz kimi Xiyabani də bütün azərbaycanlılar üçün müqəddəs bir məkan sayılan Təbrizdə doğulmuşdur. Təbrizin səfalı havasını udmuş, daim onun gözəl mənzərələrini seyr etmiş, zülal çeşmələrindən axan sularından içmiş, ətri insanı bihüş edən çörəyini yemiş, eyni zamanda Xətib Təbrizinin "Erabul-Quran" ("Quranda fleksiya məsələləri"), "Təfsirul-Quran" ("Quranın izahı") "Məqatilül-Fürsan" ("Atlıların öldürüldüyü yerlər"), "Əsrarüssənə" ("Sənətkarlıq sirləri"), "Kitabül-kafi" əsərlərini, Hümam Təbrizinin "Söhbət-namə" adlı məsnəvisini oxumuş, böyük ədəbiyyatşünas alim Mirzə Məhəmməd-əli Təbrizinin dili ilə desək, izzətli mövla, xeyir işə çağıran, ruh kimi lətif, çıraqlı kimi parlaq, şübhə kimi duru, haqq və dinin güncü Şəms Təbrizinin təlqinlərindən faydalanmışdır. Ümumiyyətlə, Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, müsəlman Şərqiinin xalqlarının ədəbi irsinin qabaqcıl ənənələri əsasında yaranmağa və yetkinləşməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində İranda, Qafqazda və başqa ölkələrdə yayılmış milli-azadlıq ideyaları Xiyabaninin ədəbi-fəlsəfi görüşlərinin inkişafına çox müsbət təsir göstərmişdir.

Xiyabani publisistikası xalqı oyatmaq, onun zəngin ədəbi irsindən onun tərəqqisi yolunda istifadə etmək, həmvətənlərinin başqa xalqlara hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, maarif və mədəniyyəti geniş miqyasda təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. Lakin Xiyabanini ədəbi fəaliyyətində ən çox azadlıqlara, başqasının köləsi olmaq istəməyənlərə, vətənin, torpağın, eyni zamanda azadlığın, haqq və ədalətin uğrunda hər an şəhid olmağa hazır olan insanlara dəyər verilir. Xiyabaninin demək olar ki, bütün ədəbi fəaliyyəti bir ali məqsədə xidmət göstərir və bir ana xətt üzərində qurulmuşdur. Bu da azadlıq mübarizəsidir.

Xiyabaniyə görə insanın azad yaşaması bu dünyada hər şeydən üstündür. Müstəmləkəçilərin tabeliyində yaşamaq isə rəzalətdir. İnsan azad olanda kamil olur, əsarət altında isə cahil olur. Hər bir xalq müəyyən müddət təcavüzə, zorakılığa, işgəncələrə, zülmə məruz qalıb, mürtəcelər tərəfindən məhkum və məhbub oluna bilər. Lakin xalq nəhayət ki, özünü toplayıb, əsarət zəncirlərini qırmalı, ona zülm verənlərin nəfəsini kəsməli, bu yolda ya şəhid, ya da qazi olmalıdır.

Xiyabani qorxaqlığı insan üçün olduqca mənfii xususiyət hesab edirdi. O, öz çıxışlarında mərd, qorxmaz, cəsarətli insanları qəhrəman adlan-

dıraraq, xalqın azadlığının qurucularının məhz belə adamlardan ibarət olduğunu dilə gətirirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xiyabani hələ Məsrutə hərəkatı dövründən, mürtəcelərlə silahlı toqquşmalarda şəxsən özü iştirak edir, daim savaşa vaxtı irəlində gedərək, başqalarına örnək olurdu. Bu cəhətdə Xiyabanini bir əlində qələm, o biri əlində isə qılınc olan Şah İsmayıl Xətaiyə bənzətmək olar. Təsədüfi deyil ki, Xiyabani şəhid olmamışdan qabaq, bütöv bir kazak briqadası ilə təkbaşına bir neçə saat atışmış, hətta bir neçə kazakı cəhənnəmə vasil etmişdir. Bəzi mənbələr onun, düşmən əlinə keçməsin deyərək özünü vurduğunu göstərir. Bu da Xiyabaninin xalqı mürtəcelərlə savaşağa, azadlıq mübarizəsi aparmağa çağıranda, onun sadəcə olaraq dil pəhləvanı olmadığını, bir zərb-misalda deyildiyi kimi, dilinə görə dilçəyi olduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Xiyabani zamanının qabaqcıl ictimai-siyasi xadimi olmaqla yanaşı dövrünün ədəbi-fikri mübarizələrində də fəal çalışırdı. O, "Təcəddüd" qəzetində elmi-tənqidi məqalələr yazır, bir çox mühüm məsələlər haqqında fikir yürüdüdü. Xiyabani ədəbi fəaliyyətini olduqca çətin bir şəraitdə davam etdirmişdir. Onun ədəbi-nəzəri görüşlərini şərh etmək üçün, onun vətəndaşların dünyagörüşünü, iradəsini, əxlaqını tərbiyə edə bilən, ictimai səbəblərini göstərməyə qadir olan çıxışlarına nəzər yetirmək kifayətdir. Məlum olduğu kimi Xiyabaninin elə tək "Təcəddüd" qəzetinin səhifələrində dərc olunan yüzlərlə məqaləsi var idi. O, bu məqalələrdən bəzilərini Azərbaycan dilinə, onun inkişafına, gələcəkdə onun müntəzəm tədrisinə nail olunmasına həsr etmişdi.

Milli azadlıq hərəkatı Xiyabaninin görüşlərində, publisistikasının məfkurə və məzmununda böyük dəyişiklik əmələ gətirmişdi. Onun məqalələri və çıxışları sırf siyasi məzmun almışdı. Milli azadlıq hərəkatının qələbəsi Xiyabanidə artıq istibad və əsarətin birdə-fəlik ləğv edildiyinə dərin bir inam yaratmışdı. Xiyabani elə güman edirdi ki, Azərbaycanda şah üsul-idərəsinin yığılması ilə bütün işlər sahmana salınacaq və onun daima arzu etdiyi "Hürrlər dünyası" əbədi olaraq yaşayacaqdır. Lakin xəyanət nəticəsində hürriyyətin məhv olduğunu görəndən sonra Xiyabani, onun hələ də xəyali bir mənə daşdığına dərk elədi və sonuncu çıxışında təəsüflə "Hürriyyətin ancaq adı gəlmişdi, özü isə yox imiş", - deyərək söylədi.

Xiyabaninin istər "Azərbaycan və Azərbaycanın demokratik qüvvələri" publisistik məqalə-essesinə, istər dövrü mətbuatda çıxan yazılarına, istərsə də bütün çıxışlarına nəzər yetirsək, onun bütün ədəbi fəaliyyətinin, xalqın ağıl və elmin rəhbərliyi altında qabaqcıl bir cəmiyyət kimi çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə çatmasını, millətlər ailəsinin müstəqil, bərabər hüquqlu və şərəfli bir üzvü olaraq, demokratik və dünyəvi şərtlər içində xoşbəxt bir yaşayış tərzinə yetişməsinə qarşısına məqsəd qoyan, rəhbər tutduğu prinsipləri Azərbaycan xalqının ehtiyac və istəklərindən doğmuş bir düşüncə sistemi ilə formalaşdığını görürük.

Bu düşüncə sistemi, ağıl və məntiqin işığında bu günün olduğu qədər sabahın da ehtiyaclarına cavab verən, daima yeniliyə can atan, xalqın ehtiyac və istəklərindən əlavə, onun tarixinin yarpaqlarından qaynaqlanan bir düşüncə sistemidir. Bu baxımdan o, fərdi bir düşüncə deyil, milli vicdandan qopub gələn, xalqın müştərək arzu və meyllərinin ifadəsi olan bir düşüncədir.

(Davamı var)